

TANULMÁNY

Gilányi Gabriella

ÚJ FORRÁSOK, ÚJ TERMINOLÓGIA, ÚJ TÁVLATOK*

A hazai gregorián paleográfiai kutatás napjainkban

I. Bevezetés

A magyarországi gregoriánkutatás zenei paleográfiával, vagyis a *gregorián kotta elemzésével* foglalkozó ága, amely a szisztematikus vizsgálatok 1960–1970-es évekbeli kezdeteinél a középkori magyar hangjelzések vizsgálatát jelölte meg fő céljának,¹ izgalmas időszakot él napjainkban, jelentős áttörés előtt áll. Ebben a változásban főszerepet játszik az általános (hazai és nemzetközi) kutatói érdeklődés középpontjában álló források, tématerületek fokozatos átrendeződése. Világszerte tapasztalható ugyanis, hogy a már kiaknázott, teljes terjedelmükben fennmaradt kéziratok mellett a gregoriánkutatás egyre nagyobb érdeklődéssel fordul egy utolsó meghódítandó forrásterület, a kottás kódextöredékek felé,² elsődlegesen azért, hogy a fragmentumok vizsgálatával megkísérelje a középkori zenetörténet folytonossági hiányainak kitöltését. A kódextöredékek iránti érdeklődés biztos jele, hogy az új kutatási ág a nemzetközi szakirodalomban önálló néven mint *fragmentológia*, sőt, *zenei fragmentológia* jelenik meg.³

* A tanulmány a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Zenetudományi Tanszéke kutatási programjának keretében és az MTA Lendület–Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásával készült. A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet kutatója.

1 Szórványos és elszigetelt kutatási előzmények után (vö. Isoz Kálmán, Falvy Zoltán munkáit) a hazai kottairások rendszeres vizsgálata a magyarországi gregoriánnum forrásainak Rajeczky Benjamin, Dobszay László és Szendrei Janka nevéhez fűződő nagyszabású feltárásakor kezdődött el. A számos nyomvonalon haladó gyűjtő-értékelő munka összefoglaló eredményeit a *Magyarország zenetörténete I.: Középkor* kötet tartalmazza. Szerk. Rajeczky Benjamin. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

2 A forrástípus a nemzetközi irodalomban gyakran latin elnevezéssel mint *membra disiecta* jelenik meg.

3 Ez az elnevezés egyre gyakrabban bukkan fel zenetudományi konferenciákon, projektnevekben. Az egyik legjelentősebb kezdeményezés a fribourgi egyetem 2018-ban *Fragmentology* néven alapított online folyóirata, valamint az ehhez kötődő open-access, interoperábilis webfelület, amely azon túl, hogy a világ tekintélyes gyűjteményeinek idevágó (kottás és szöveges) forrásanyagát közli, közös analízisre, interdiszciplináris együttgondolkodásra invitálja a kutatót, illetve publikációs lehetőséget is kínál. Adrian Papahagi román paleográfussal közösen írt tanulmányunk 2019 decemberében jelent meg a feliületen. Ld. Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi: „Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj”, *Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments* 2. (2019), 5–34. Online: <http://fragmentology.ms/issues/2-2019/> (utolsó megtekintés: 2020. 04. 11.)

E speciális terület művelése különösen jelentős eredményekkel kecsegtet Magyarországon, hiszen történelmünk más országokénál kétségtelenül súlyosabb-ma-radandóbb károkat okozó kataklizmái következtében nálunk nagyon kevés teljes kottás középkori kódex maradt fenn.⁴ Más viszont a helyzet, ha a kódexek kimetszett részeit, úgynevezett töredékeit állítjuk a középpontba, hiszen az ősnymotatványok, antikvák, levéltári dokumentumok borítójaként megőrződött leletek – a 16–17. századra elavult kéziratok újrahasznosított levelei vagy levélrészai – ma is jelentékeny számban kerülnek elő különféle őrzőhelyekről. Ezen forrásanyag nagy része tehát még ma is ismeretlen, hazai és külföldi gyűjteményekben lappang.⁵

De miért is fontos a fragmentumkutatás a zenei paleográfiai vizsgálat szempontjából?

A zenei paleográfia a gregoriánkutatás azon területe, amely a fragmentumokat a teljes kódexekkel egyenrangú forrásnak tekint. Egy hangjelzésmód jelkészletét (kottájának építőelemeit) ugyanis az eredeti kódex egyetlen fennmaradt darabja alapján is lehet rekonstruálni, nem szükséges hozzá a teljes kézirat.⁶ Következésképp a töredékkutatás egyik legnagyobb hasznélvezője a gregorián paleográfia, s ez fordítva is igaz: a töredékek azonosításához elsőként a notáció elemzése járulhat hozzá, szoros szimbiózist hozva létre a forrás és a vizsgálati módszer között.

A régi-új forrástípus magyar emlékeinek feltárására jött létre a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténeti Osztályán 2019 novemberében – Czagány Zsuzsa vezetésével – az MTA BTK Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport, amelyben a zenei paleográfiai vizsgálat mint a források azonosításának, leírásának, tipizálásának kivételesen fontos területe megtalálta méltó műhelyét és új, izgalmas feladatkörét: a töredékes leletekre fókuszálva gyarapítja tudásunk a Kárpát-medence középkori zenei íráshagyományairól. A hazai gregorián notációk kutatásának vonulatába illeszkedik egy másik, hiánypótló kezdeményezésünk is, a Magyar Neumakatalógus weboldal,⁷ amelynek célja, hogy rendszerezetten mutassa be valamennyi hazai vonatkozású forrásunk neumarendszerét, rávilágítson azok analógiáira, megmutassa különbségeiket.

A fentiekből is kitűnik, hogy a digitalizáció, az online felületek nyújtotta új publikációs formák felhasználása a középkori kottairások vizsgálata előtt álló komoly lehetőség. Mára eljutottunk odáig, hogy a kéziratokból élénk táru-
 gó grego-

4 A Mezey László által 55 000 darabra becsült középkori magyar kódexállományból mindössze 190 teljes kódex fogható kézbe ma. Ld. Mezey László: „Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása”. In: *MTA I. Oszt. Közleményei* 30. (1978), 65–90.

5 Folyamatosan kapunk hírt új, a kutatás számára ismeretlen forrásokról. A közelmúltban kódextöredékekre bukkantunk az ELTE Egyetemi Könyvtárban, majd több vidéki városban, pl. Kőszeg, Szombathely, Pécs, Eger, Szeged különböző gyűjteményeiben, s a feltárás még csak most kezdődött.

6 Példaként említhető a burgenlandi Güssing (Németújvár) ferences kolostorának könyvtárában található 14 összetartozó töredék, amelyből a közelmúltban egy 14. századi erdélyi antifonále teljes neu-
 ma-jelkészletét rekonstruáltuk. Ld. Gilányi Gabriella: *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Erdélyben*. Budapest: BTK ZTI, 2019 (Resonemus pariter. Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez, 1. Szerk. Czagány Zsuzsa), 39–57.

7 neuma.zti.hu Fejlesztés alatt.

rián hangjegyek jól rendszerezett, online bemutatására is van mód, apró digitális fotórészletek alapján kialakíthatunk neumákat közlő felületeket és adatbázisokat, amelyek adatai – egyéb adatgyűjteményekhez hasonlóan – kereshetők, összevethetők. Meghatározott szempontok szerint az összes hazai eredetű forrásunk és kottánk bedolgozható egy ilyen rendszerbe, s a kirajzolódó egyezések felhasználhatók az újonnan előkerült források zenei írástípusainak, iskoláinak azonosításához.

II. A hazai gregorián paleográfiai terminológia korrekciójának szükségessége

A lehetőségek kapujában számos kihívással szembesülünk: sok a kérdés, a tisztázatlan szál, amely a hazai gregorián paleográfiai kutatások új alapokra helyezését, a fogalmak korrekcióját sürgeti. Az aktuális feltárások nemcsak a források mennyiségét, de a vizsgálat szempontjait is folyamatosan gyarapítják, ezzel a középkori kottairás-típusok pontosabb megragadását, a középkori magyarországi notációkhoz kapcsolódó, elsősorban Szendrei Janka által kidolgozott terminológia⁸ korszerűsítését, kibővítését követelik meg.

Az első és legfontosabb feladat a notációk fő- és alkategóriáinak újragondolása. Két igénynek kell megfelelni. Egyfelől magukat a terminusokat kell alkalmassá tenni a jelenségek árnyalt, többszintű megragadására, másfelől össze kell őket hangolni a nemzetközileg elfogadott szaknyelvi kifejezésekkel. Problémát okoz, hogy a hazai zenei paleográfiai kutatás régi kategóriáinak némelyike – ilyen a magyar terminológiában előszeretettel alkalmazott *metzigót notáció* gyűjtőnév – nem vált elfogadottá nemzetközileg. E vonakodás jogos, okait el kell fogadnunk, ugyanakkor érdemes még egyszer (utoljára) áttekintenünk hátterét, a használata mellett és ellen szóló érveket.

A 14. század végére Európa gregorián hangjelzéstérképe az egyházi központok saját notációs hagyományait felváltó nyugati (kvadrát) és a keleti (gótikus) írásmódok kettősére szűkült le. Míg a mereven uniformizáló kvadrát hangjelzés elsöpörte az útjában álló helyi notációs hagyományokat, a gótikus kottairás igen befogadó rendszernek bizonyult: nyitott volt arra, hogy az adott területen korábban művelt hangjelzések régi, regionális-lokális íráselemeit beolvassza neuma-alapkészletébe.⁹ Ennek következtében – hiszen egyes hagyományos szerkezetek felismerhetők maradtak – Kelet-Közép-Európa késő középkori forrásai (a nyugati uniformizált kvadrát notációs kéziratokkal szemben) sok lehetőséget kínálnak a helyi kevert kottairásmódok tanulmányozására, források azonosítására. A vizsgálatok kronológiai kitágítása a késői jelenségek felé a középkori magyarországi gregorián kották esetében is lehetséges: hazai alkotásként tekinthetünk az idegen ihletésű,

8 A hazai kottairás-tipológiáról ld. Szendrei Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 1983 (Műhelytanulmányok a zenetörténethez, 4.), 16. Ld. továbbá: „Hangjegyírás”. In: Rajeczky (szerk.): i. m., 165–215.

9 Szendrei: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 64–65.

de hazai elemekkel dúsított késői gótikus keveréknotációkra, hasonlóan a szintén idegen (német, olasz, metzi) hatásokat mutató, de sajátosan magyar jelöszetettelű korábbi esztergomi hangjelzéshez.

A magyar középkor legfontosabb kottairása, az „esztergomi notáció” mellett a kutatások elsősorban a késői gótikus keverékhangjelzést szerették volna megragadni.¹⁰ Sajnos a terminológiai-tipológiai munka végül nem zárult teljes sikerrel: kommunikációs problémát okoztak a gótikus magyar notációelnevezések után rövidített formái, homályos, rejtett értelmezései, különösen a külföldi tükrörfordítások esetében. A külföldi kollégák sokszor nem értették, mit fednek le a differenciált elnevezések. A hazai szóhasználat sajnos nem tette világossá, hogy nagyon fontos volna a külföldön elterjedt „gótikus notáció” („Gothic notation”) esernyőterminus alkalmazása. Szendrei Janka azzal érvelt, hogy a „gótikus notáció” terminus túl általános, túl felületes, „nem képes az anyag konkrét tartalmi megragadására, az összefüggések érzékeltetésére”.¹¹ Érvei jogosak, ugyanakkor muszáj kompromisszumra törekedni, és a nemzetközi kutatás számára ismeretlen jelenségeket először a nagy, elfogadott terminus alá besorolni. A „gótikus notáció” címke végső soron az alapvető jellegzetességeket ragadja meg, hogy tudniillik a kotta nagyméretű, standardizált, rombusz alakú hangjegyekből és vastag vonásokból, valamint ezek kombinációiból felépített neumákból és neuma-összetételekből áll, olyan kottaképet hozva létre, amelyet a templomi kórus kényelmesen el tud olvasni egyetlen nagy kódexből. Az ugyanakkor világos, ahogy Szendrei is hangsúlyozza, hogy ez az egyetlen nagy kategória nem elég az altípusok leírásához, nem képes az árnyalatok érzékeltetésére, a proveniencia behatárolására. *Jelenlegi javaslatunk* tehát egy új, kétszintű terminológiai rendszer, amelyben a „gótikus notáció” gyűjtőnév alatt helyet kapnak e típus közép-európai régiójának kottairás-variánsai, oly módon, hogy elnevezésük pontosan tükrözi a notáció összetételét, származási helyét, bizonyos esetekben korát is.¹²

Mivel a vizsgálatok során kronológiailag és földrajzilag igen változatos forrásanyag kerül a kutató kezébe, világos elnevezésekre van szükség, amelyek valamilyeni feltárt töredék kottairásmódját lefedik. Elavult zenei paleográfiai „kódnyelvünk” felfrissítése révén nem kényszerülünk hosszas és az adott témától eltávolodó magyarázkodásra a nemzetközi fórumokon, továbbá nem gátolja terminológiai akadály hazánk és régióink középkori gótikus hangjelzéskeverékeinek bemutatását. Az általunk javasolt notációtípusok magyar és angol nyelvű elnevezéseit az alábbi táblázatban közöljük (1. táblázat a 148. oldalon), főbb kategóriáit ezt követően magyarázzuk meg.

¹⁰ Uott, 78–79.

¹¹ Uott, 16.

¹² A magyarországi kódextöredékeket leíró *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* című weboldalunkon már az új terminológia szerint határozzuk meg a töredékek hangjelzését. Ld. fragmenta.zti.hu.

Vonalrendszer nélküli notációk / Notations without staff	német adiasztematikus neumák	German adiaستمatic neumes
Korai vonalrendszeres notációk / Early staff notations	Rajna-vidéki	Rhenish staff notation
	metzi–német keverék	Messine–German staff notation
	dél-német vonalrendszeres (pl. Klosterneuburg)	South German staff notation (e.g. Klosterneuburg)
	korai cseh–metzi	early Bohemian–Messine notation
	esztergomi	Esztergom notation
	esztergomi (pálos)	Esztergom notation (Pauline)
	esztergomi (erdélyi)	Esztergom notation (Transylvanian)
	korai wrocławai	early Wrocław notation
Késői magyarországi hagyományörző notációk / Late Hungarian traditional notations	késői esztergomi (pálos, erdélyi, felvidéki stb.)	late Esztergom notation (Pauline, Transylvanian, North Hungarian etc.)
	késői esztergomi (erdélyi keverék)	late Esztergom (mixed Transylvanian) notation
	kurzív esztergomi	cursive Esztergom notation
Kvadrát notációk / Square notations	kvadrát	square notation
	kvadrát–cseh keverék	square notation (with Bohemian elements)
Gótikus notációk / Gothic notations	metzi–német gótikus keverék	Messine–German Gothic notation
	metzi–német gótikus keverék (felvidéki)	Messine–German Gothic notation (North Hungarian)
	metzi–német–magyar gótikus keverék	Messine–German–Hungarian Gothic notation
	metzi–német–cseh gótikus keverék	Messine–German–Bohemian Gothic notation
	metzi–német–wrocławai gótikus keverék	Messine–German–Wrocław Gothic notation
	német gótikus (Hufnagelnotáció)	German Gothic (Hufnagelnotation)
	cseh rombikus	Bohemian rhombic notation
	monumentális cseh rombikus	monumental Bohemian rhombic notation

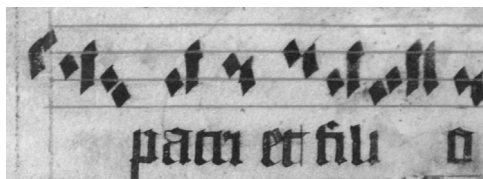
1. táblázat. A gregorián notációk új nevei magyar és angol nyelven

II. 1. Metzizigót notáció?¹³

A középkori Magyarország területéről fennmaradt források tekintélyes része egy népszerű késői hangjelzéstípust dokumentál, a régió legnagyobb hatású, a Rajnától keletre elterjedt gotizáló notációét, legelsősorban azt az elegyet, amelyet Szendrei Janka Bruno Stäblein nyomán, illetve a francia *notation allemande gothique* kifeje-

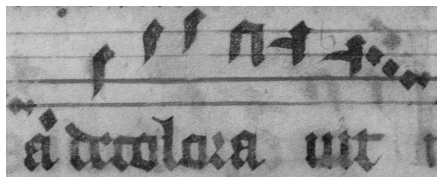
13 A címfeliratokban látható kérdőjeles terminusok Rajeczky (szerk.): i. m. „Hangjegyzírás” című fejezetének alcímei/notációnevei (165–215.), amelyek esetében új terminus bevezetésére teszünk javaslatot.

zés alapján¹⁴ „metzigót” notációként vezetett be a magyar gregorián szaknyelvbe (1. fakszimile). Ez a befolyásos, hatalmas területen művelt kottairás áll a fenti terminológiai probléma középpontjában.

1. fakszimile. Metzi–német gótikus keveréknotáció: Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Budapest, Fr. l. m. 96

Mivel a metzigót kifejezést Szendrei átvételre alkalmas terminusnak ítélte, érdemes egy pillantást vetni eredeti alkalmazására Stäbleinnél.¹⁵ A nagy német kutató a források hangjelzéséből kiindulva két nagy „gótikus” iskolát különít el a neumanotáció vonalrendszerre helyezésének (13–14. század) időszakából: a német gótikus (deutsche gotische Notenschrift) és a metzi gótikus írásmódot (Metzer gotische Notation). A német gótikus notáció elsősorban a német neumaírások jellegzetes íráselemeiről ismerhető fel, lásd például a virga neuma alkalmazását, amelynek patkószöget formáló alakjáról ezt a notációt Hufnagelschriftnek, azaz „patkószöges” írásnak is hívják:

2. fakszimile. Német gótikus notáció (Hufnagelnotáció): Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Budapest, Fr. l. m. 94

A jellegzetes elemek között említhetjük még a kerek clivist, a szögletes, sarkantyús pest (pes à ergot), az f-kulcs pontszerű alakját, az f-vonal piros színezését a három fekete vonal mellett. A metzi gotizáló notációtípusban ezzel szemben az ún. metzi notáció neumái/szerkezetei dominálnak, például az arab hetes alakú clivis, a kilencest formáló cephalicus, a virga helyett punctum alapneuma és négy vörös kottavonal. A gótikus kotta egyik előzményének tekinthető metzi kottairás a 9. században a gregorián ének fontos központjává fejlődő Metzből származik, s később egész Lotaringia uralkodó hangjelzése lett (innen ered másik elnevezése: lotaringiai notáció), míg a német gótikus kottatípust ihlető adiasztematikus neumanotáció a központi-déli német területek írásmódja volt.

14 Szendrei a kifejezés francia alkalmazását egyik mintájának tekinti. Ld. *Le Graduel romain. Édition critique par les moines de Solesmes*, II.: *Les Sources*. Solesmes: Abbaye Saint-Pierre, 1957, 63., 144.; ld. Rajeczky (szerk.): i. m., 200., 108. jegyzet.

15 Ld. Bruno Stäblein: *Schriftbild der einstimmigen Musik*. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1975 (Musikgeschichte in Bildern, III.), 65–68.

Stäblein megjegyzi ugyan, hogy a metzi típusú gótikus keverékírás nagy befolyásra tett szert Kelet-Közép-Európában, de nem említi meg a két típus keletkezésére vonatkozó fontos tényt, tudniillik hogy a német neumaírás minden esetben a metzi notációval való *keveredés* révén kerülhetett át *campo aperto* (szövegsorok közötti) lejegyzésből vonalrendszerre, és két notáció egyesüléséből alakult át leénekelhető kottává. Szendrei Janka hívta fel rá a figyelmet, hogy Stäblein mindkét „gótikus” kategóriája metzi–német keverék, viszont elfogadja az ott olvasható kettéválasztást is, hiszen ő is érzékeli, hogy kétféle neumakészletről van szó: a német és metzi elemek arányában jelentős eltérés mutatható ki a nyugati és a keleti-déli német iskola között.¹⁶ A nemzetközi kutatás távlati feladata lehet, hogy a kelet-közép-európai gregorián kottaírásokra nagy hatást gyakorló metzi–német keverékek elemzését, pontos meghatározását, esetleg szkriptóriumhoz kötését a jövőben elvégezze.

Ahhoz, hogy Stäblein két fő típusára magyarul is lehessen hivatkozni, Szendrei magyar nyelvű terminusokat alkotott az eredeti kifejezések leegyszerűsítésével: ahol a német elemek túlsúlya látszik a kottában, azt a változatot *németgótnak*, ahol a metzi elemeké, azt *metzigótnak* nevezte. E kétpólusú rendszer kétségtelen fogódzót jelent a neumakészletek lényegének meghatározásakor, mivel csak azt kell mérlegelni a kottakép alapján, milyen az elemek aránya, németesebb-e vagy metziesebb-e a gótikus tollkezeléssel írt, azaz a toll különleges vágása révén, a vastag-vékony elemek játékával életre hívott notáció. Például ha a kottaírásban kimutatható mind a punctum, mind a virga – ez utóbbi önálló használata a „németgót” variáns karakterisztikus jegye –, de a kottakép nem használ más német elemet (például az f-kulcsot jelző pontot, vonalszínezést, sarkantyús pest, kerek clivist), a virgahasználat ellenére „metzigót” keverékként írhatjuk le a notációt a metzi elemek túlsúlya (4 piros kottavonal, hagyományos f-kulcs, 7-es clivis, tagolt, de sarkantyú nélküli pes etc.) alapján.

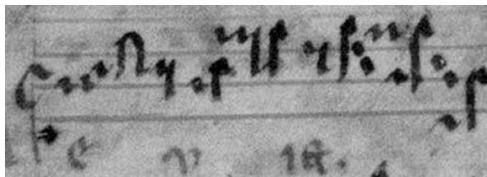
Bár a nagy kategóriák kijelölésével Stäblein nyomán Szendrei rugalmas keretrendszert alkotott, amely logikusan polarizál, javasolt magyar névválasztásai mégsem szerencsések. A „metzigót” terminus esetén is „metzi–német gótikus keverék”-ről van szó, a terminusból tehát kimarad a fontos „német” jelző, ráadásul a szókapcsolat tagjai („metzi” és „gót”) más elemzési szemponthoz tartozó, nem egyenrangú jelzők. A „gót” szó, mint már említettük, az írástechnikára utal: a 14. századtól népszerűvé váló vékonyító-vastagító tollkezelésre, voltaképp magára a tollvágásra, amely alkalmassá tette a szöveg- és kottaírást nagyméretű betűk-neumák, vagyis reprezentatív díszkódexek létrehozására. A „metzi” szó ezzel szemben a középkori Lotaringia területén művelt zenei notációtípust jelöl, amely a német neumanotációhoz hasonlóan létezett már a vonalrendszer bevezetése előtti időkben is adiasztematikus kottázásként. Ezenkívül a „gótikus” szó rejtett értelme a „német”, annak dacára, hogy az írásmód kialakulása Mezey László szerint egyáltalán nem hozható összefüggésbe germán népekkel: annak legkorábbi példái nem is a németektől, hanem a normann uralom alatt álló angolszász területről ke-

16 Rajeczky (szerk.): i. m., 201.

rültek elő a 11. századtól.¹⁷ A szövegírás esetében a „német” jelentés tehát egyenesen félrevezető, a „gótikus” inkább a tollkezelés speciális módjára utal, katedrálisokra emlékeztető, csúcsos, magas formákra, mintsem az írás keletkezési helyére.

A magyar gregoriánkutatás műhelynyelvében elterjedt „metzigót notáció” kifejezés korrekciója a fentiek miatt elkerülhetetlen. Javasolt a továbbiakban a „metzi-német gótikus keverék” terminus használata, amely világosan jelzi az elegy összetételét, utal a tollkezelési technikára, a forrás díszkódexjellegére és késő középkori eredetére.

E megoldás után újabb kihívásokkal is meg kell küzdeni, például a *kronológiai* különbségtétellel, ugyanis a notációmeghatározásoknál a kort is mérlegelni kell, hiszen ugyanannak az írásmódnak korábbi és későbbi változatai is megfigyelhetők. Az első vonalrendszeres metzi-német keverékírásokban a gotizálás még csak kísérleti jellegű: egy kottaképét tekintve kiforratlan, esetleges használati notáció jött létre általa, a vele lejegyzett kódexek is sokkal kisebb méretűek 15. századi társaiknál és jobbra nem hivatásos notátor művei:

3. fakszimile. Metzi-német keveréknotáció: Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Budapest, Fr. l. m. 139

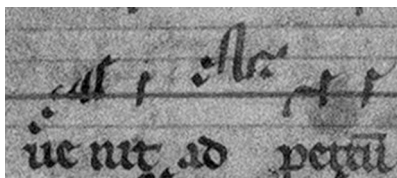
A gótikus kódexdíszírás tehát egy fejlődési ív végeredménye, egy csaknem két-száz éves fejlődés során kiérlelt, megszilárdult, díszírásalak. A gotizáló jegyeket mutató (szerkezetileg a késői neumákkal tökéletesen megegyező), de *korai* metzi-német keverékírások kitapintható átmenetisége miatt ezek nevéből elhagynánk a gótikus jelzőt, ezzel elkülönítenénk a korábbi típust a 15. század minden elemében szabályozott, professzionális gótikus kódexnotációjától. A „metzi-német keverék” és a „metzi-német gótikus keverék” típusok tehát szisztémánkban időbeli eltérést jeleznek, az első a korai, míg a második a késői díszkódexekben megjelenő hangjelzésváltozat.

II. 2. Német/németgót notáció?

A fentiekhez hasonló értelmezési problémát vet fel a „németgót” elnevezés is. E típus korai (14. század eleji) formájánál a nemzetközi terminológiából is ismert „Rajna-vidéki notáció” elnevezés kizárólagos használatát javasoljuk, amely az adiasztematikus neumaíráásokat a 14. században is előszeretettel alkalmazó, ennél fog-

17 Ld. Mezey László: *Paleográfia. A latin írás története. Könyv és oklevélpaleográfiai áttekintés*. Kézirat. Budapest: Tankönyvkiadó, 1962, 62–64. Az írástípus gótokhoz kapcsolását tévedésnek tartja, ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a gótikus hangjelzés (a szövegírással szemben, amely sokkalta nagyobb európai területet foglalt el) elsősorban a németeknél volt népszerű.

va konzervatívabb dél- és kelet-német centrumok kottázásával szemben a nyugat-német Rajna-vidék és Németalföld flamand területének modern szemléletű, vonalrendszeres notációját jelenti:

4. fakszimile. Rajna-vidéki notáció: Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Budapest, Fr. l. m. 13

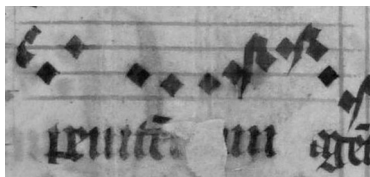
Itt és most hangsúlyozni kell, hogy a vonalrendszeres rajnai notáció kialakítása sem történhetett volna meg a metzi notáció katalizátorszerepe nélkül, bár tény, hogy ez utóbbi hangjelzésfajta nem volt olyan erős viszonyítási pont a jelkészlet létrehozásakor, mint a közvetlen mintául szolgáló német neumaírás, amely a neumaformák zömét adja. A rajnai notáció elsősorban régi német neumaalakokat helyez a vonalrendszerre, de a metzi notáció technikájával. Késői fejleménye a gótikus díszírásos forma, amely rendszerünkben saját elnevezést kap. A késői rajnai notációt az egyértelműség kedvéért és a nemzetközi szóhasználat miatt is – a metzi-német gótikus keveréktől való elkülönítés érdekében – szimplán „német gótikus keverék”-nek, s ezt kiegészítve a mindenki által ismert „Hufnagelnotációnak”, azaz „patkószögírásnak” nevezzük. Ez a notáció a magyarországi töredékanyagban is gyakran a szemünk elé tárul, de az így írt források esetében a hazai eredetet elvethetjük, mivel a magyar szkriptóriumok notátorai nem használtak ilyen írást.¹⁸

II. 3.1. Egyéb gótikus keveréknotációk

Mint már céloztunk rá, a késői metzi-német gótikus keveréknotáció olyan nagyhatásúnak, egyszersmind képlekenynek bizonyult a 14–15. századi római egyház Rajnától keletre eső, gregoriánt művelő területein, hogy formálódása – a kvadrát notációval szemben – a középkor végén új lendületet kapott. Közép-Kelet-Európában helyi elemeket fogadott be, és még a késő középkorban is tovább differenciálódott. Magyarországon is több változatban dokumentálhatjuk.

A fragmentumokon felsejlő notációk tipizálása során fontos az összetételek, például a „metzi-német-magyar”, „metzi-német-cseh” (5. fakszimile), „metzi-német-wrocławai” gótikus keverék megnevezése, mely világosan utal a neumakészletek mögött álló régi helyi hagyományokra, s egyúttal azonosíthatóvá teszi a notációkeverékek származási helyét is. A korábbi hazai terminusokat az alábbiakban vesszük szemügyre.

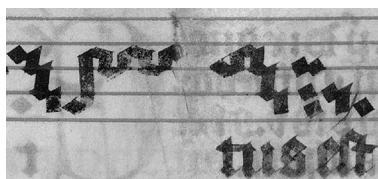
18 Egyetlen elszigetelt magyar példát ismerünk: a pozsonyi ún. Csukárdi Missale Rajna-vidéki notációját, amely egy külföldi iskolázottságú másoló, a vesztfáliai származású Henrik, csukárdi plébános műve lehet. Ld. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.), 27.

5. faksimile. Metzi–német–cseh gótikus keveréknotáció: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely, sine siglum

II. 3. 2. Metzigót–magyar keveréknotáció?

Mint említettük, a gotizáló írástechnika, szűkebben véve a metzi–német gótikus keveréknotáció terjeszkedése során a Rajnától keletre eső területeket vonta befollyása alá. Mivel könnyen adaptálódott, Közép-Európában, így Magyarországon is lehetőséget nyújtott egy sajátos szerkezetű írásmód kialakítására. Fontos leszögezni, hogy az így létrejött íráselegy ugyanúgy magyar szkriptóriumok terméke, mint a korábbi kalligrafikus esztergomi kottairás; minősége és szerepe tehát a megelőző időszak emblematis magyar kottájához mérhető. A kettőben közös, hogy külső inspirációra, de gondos tervezés és válogatás után, a magyar egyházi központ (Esztergom–Buda) szkriptóriumaiiban alkották meg, majd mindkettőt helyi másolóműhelyekben, egyénien fejleszthették tovább a professzionális másolók (6. faksimile). A késői monumentális hangjegyírás használata ugyanakkor szűkebb körűnek tekinthető, mint a régi esztergomi notációé, elsősorban anyagi okokból. Költséges díszkódexeket az ország központi, esztergom–budai egyházain kívül legfeljebb az érseki–püspöki központok és jelentősebb káptalanok–plébániák engedhettek meg maguknak, és e sajátos keverék jelrendszer még itt is osztozott a gyakorlatban – főként a kozmopolitább peremvidéki nagyvárosokban – az univerzális metzi–német keveréknotációval és a hagyományosabb magyar kottairásokkal.

6. faksimile. Metzi–német–magyar gótikus keveréknotáció: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3d

A metzi–német–magyar gótikus keveréknotáció a reprezentatív kódexek hangjelzése, amely jól elkülöníthető más gótikus keveréktypusoktól. Ez a kottázás a gotizáló divat szellemében hagyományos elemeket ötvöz újakkal, s e nem csekély kompromisszum következtében monumentális kódexek írására alkalmas rendszerré vált a szakavatott hazai notátorok kezei között, akik a magyar gregorián könyvkultúra legpompásabb kódexeit írták vele.

A zenei paleográfiai kutatás eddig „metzigót–magyar keveréknotáció”-ként utalt e speciális kottairásra. A problematikus metzigót jelző helyett itt is megfelelőbb volna a keverék pontos megnevezése: a „metzi–német–magyar gótikus keve-

rék” a 15–16. századi Magyarország legfontosabb monumentális kódexeinek kottázására utal. Örökölt hazai szerkezetnek tekinthető például a scandicus egyedien kialakított formája (2. táblázat, a) a metzi–német két punctum+virga helyett. A climacus írásiránya ugyan megváltozik, hisz pontsora a régi esztergomi hagyománytól eltérően – a hangok méretnövekedése folytán – ferdén megdől, de a metzi–német gótikus neumaverziótól is megkülönböztethető a neumaforma, azáltal hogy vagy egy punctummal indul (2b), vagy esztergomi módon: dupla hangindítással (2c). Ugyanezen jel vonalas-kötött alakja is régi jelmaradvány (2d), ahogy archaikus a kezdetben kötött pes (2e), torculus (2f), porrectus (2g) és ezek összetételei (2h) is. Forrásonként eltérő a tagolás mértéke, egyre intenzívebb, ahogy a kronológiában előre haladunk. A vonalrendszer is esztergomi marad: négy vörös kottavonal, dupla c-f-kulcsrakás (2i), pipa alakú custos (2j).

a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)	i)	j)
									

2. táblázat. A metzi–német–magyar gótikus keveréknotáció jelkészlete

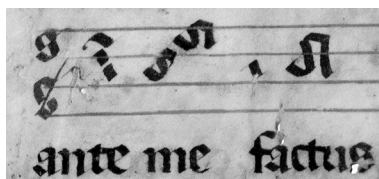
A nagyméretű könyvek írására alkalmas, modern gótikus neumajelkészlet és a 14. századi esztergomi előkép közös jellemzőjeként tehát megfigyelhető, hogy mindkettőre hatással volt a korabeli metzi kottairás, csak míg az előbbire régi, tiszta formájában hatott, a késői magyar változat a korszerű metzi–német gótikus keverékírás nyomdokain fejlődött ki.

II. 3. 3. Hagományőrző magyar notáció?

A paleográfiai kutatás kincsesbányája a hazai egyház késő középkori peremvidékeinek (elsősorban Északkelet-Magyarországnak és Erdélynek) a kottairása, egészen pontosan azok tarka kottairás-változatai; ezeket összefoglalóan hagyományőrző magyar notációknak hívhatjuk.¹⁹ A tradicionalizmus mögött főként anyagi indokok állhattak:²⁰ a kisebb rangú egyházak nem engedhették meg maguknak a fenti pompás díszkódexeket. A hagyományőrző iskolák többnyire a 12. században kialakított és normává emelt esztergomi notációt formálták tovább, némelyikük (például Erdély) a 14. század elejére kialakult magas színvonalú kalligrafikus változathoz idomult (7. fakszimile).

19 Ld. Szendrei Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 71–74.

20 Kivéve a magyar alapítású pálos rendet, amely hagyománytiszteltből, azaz tudatosan őrizte íráshagyományát. Uott., 74–76.; legújabban: Gabriella Gilányi: „Preservation and Creation. Plainchant Notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary”, *Studia Musicologica* 59/3–4. (December 2018), 399–417.

7. faksimile. Késői esztergomi (erdélyi) notáció: Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Budapest, Fr. l. m. 130

Az átalakítás úgy zajlott, hogy a régi, finom vonalvezetésű, elegáns neumákat az új, gotizáló divatnak megfelelően felnagyították és megvastagították, majd e folyamat során egyes pontokon a gótikus forrásokhoz hasonlóan széttagolták a szerkezeteket, hogy a hangok jobban elérjenek a vonalrendszerben. Ennek következtében a függőleges írásirány egyre inkább ferdült. Csaknem mindegyik helyi változatra jellemző, hogy az általában nem hivatásos kódexmásolók a kurzív lejegyzésmód könnyedségével, egyszerűségével vetették pergamenre őket. A lejegyzés színvonal a lejegyző kézügyességén múlt, így a professzionális kottától a használati hangjelzésig sokféle minőségű és összeállítású írásjelkészlet regisztrálható a fennmaradt forrásokból. A legkidolgozottabb szisztéma kétségkívül a késő középkori pálosokhoz kapcsolódik, akik a 14. századi esztergomi notációhagyományt mentették át a 15–16. századba, abba a korszakba, amikor kottairás terén maga Esztergom is feladta a hagyományát, hogy divatosabb, nemzetközibb útra térjen át. Említésre méltók a felvidéki és a kelet-magyarországi erdélyi iskolák – a kutatás azonban csak nemrég kezdte el ezek körülírását. Rendszerünkben „késői esztergomi notációnak” nevezzük a hagyományörző csoportba tartozó hangjelzéseket, zárójelben közölve a provenienciára utaló altípust (például felvidéki, erdélyi, pálos).

II. 3. 4. Lengyel notáció?

Sokat töprengtünk előzetesen, használható-e a „lengyel gótikus keveréknotáció” terminus az egyre gyarapodó fragmentumanyag idevágó hangjelzéseinek meghatározásakor.²¹ Szendrei Janka is központi kérdésként foglalkozik azzal,²² van-e olyan konkrét középkori írástípus, amely lengyelnek titulálható. Mindent mérlegelve ő is arra jut, hogy nemet kell mondani erre a kérdésre. A középkor lengyel területén használt hangjelzéstípusok ugyanis igen sokfélék, különféle intézményekhez köthetők, nem vezethetők vissza olyan kiindulópontokhoz, mint amilyen a magyar egyház számára az „esztergomi notáció” vagy a cseheknél a „metzi–cseh notáció”. A közép-francia eredetű, kolostori kötődésű ciszterci hangjelzéstípus mellett északi lengyel területen (például Gdańskban) a német lovagrend Hufnagelnotációját is

21 A nagy hazai töredékgyűjtemények számottevő lengyel eredetű kottaanyagot őriznek (ld. pl. ELTE Egyetemi Könyvtár, Központi Szeminárium Pálos Könyvtára), ezért mindenképp foglalkozunk kell ezek terminológiai kérdéseivel.

22 Janka Szendrei: „Choralnotationen in Polen”. In: *Musica Antiqua Europae Orientalis*, 10. Bydgoszcz: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1994, 257–274.

használták, emellett nagy területeket hódított meg a metzi–német keverékhangjelzés (például Krakkó, Gniezno, Płock). Nemzetközi jellegüknél fogva (mivel nem lehet őket kizárólagosan a lengyel egyházhoz kötni) a fenti notációk nem alkalmasak proveniencia-jelzőnek. Alkalmasak lehetnek viszont egyes gótikus keverékek, így az alsó-sziléziai központból, Wrocławból fennmaradt kódexek gótikus keveréknotációja. E kotta korai és késői változata két karakteres (feltehetően ciszterci eredetű) neuma alapján könnyedén azonosítható: a szokatlan, rombuszokból formálódó „szalonnás” pes és scandicus (3. táblázat) kizárólag rombikus hangjegyekből áll, vonalszerű elem, szár nélkül.²³ Ilyen rajzolatú neumaalakok (a ciszterci hangjegyek gótikus, megmerevedett változatai) nem dokumentálhatók máshol Európában. A különös neumák olykor – alkalomszerűen – más lengyel egyházi központokban is felbukkannak, például Krakkóban, Gnieznóban, ami nehezíti a források lokalizálását.

wrocławai pes	wrocławai scandicus
	

3. táblázat

Mindezt figyelembe véve, egy voksolás során bizonyosan a wrocławai notáció nyerné el a „lengyel” jelzőt, mert karakteres hangjelzésváltozatról van szó, ugyanakkor nem komplex rendszerről, hisz a metzi–német gótikus keverékből csak a két fenti neumaalak emelhető ki. Így nem a „lengyel”, hanem a „korai wrocławai notáció”, illetve a késő középkori gótikus változat esetében a „metzi–német–wrocławai gótikus keverék” terminusok használatára teszünk javaslatot.

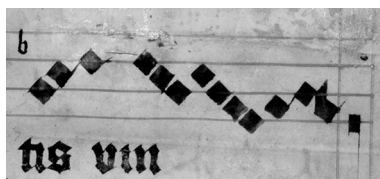
II. 3. 5. Cseh notáció?

Német hatást nem mutató, tisztán metzi jelkészlet Közép-Európában csak prágai kódexekből ismert, egy meglepően korai időszaktól, már a 13. századtól kezdve. Ennek a metzi–prágai notációnak, amelyet „korai cseh–metzi notációnak” nevezünk el a külföldi terminológia nyomán, nagyméretű, gotizált formája a „cseh rombikus notáció”, melynek jellegzetes kottaképében a szabályos rombusz hangelemek vékony kötővonalakkal kapcsolódnak egymáshoz, s könnyen azonosítható írásképet formálnak (8. fakszimile). A források sorából kiemelkedik a luxusigényű díszkódexek létrehozására alkalmas kottaírás, a „monumentális cseh rombikus” notáció, pl. a Váradi Antifonále hangjelzése, egy jelentős cseh műhely remeke.²⁴

23 Mintha a három rombuszból álló, magyar és cseh területen elterjedt gótikus climacus fordítottjai volnának.

24 Ld. Czágány Zsuzsa: *Antiphonale Varadiense* s. XV, Vol. I–III. (Musicalia Danubiana, I) Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.

A hazai fragmentumanyagban nagy számmal találhatók rombikus kottával írt kéziratok, ám alkalmazásuk minden esetben idegen környezetre, regionális kapcsolatra utal, hisz magyar szkriptóriumban nem írtak cseh rombikus notációval kódexet.

8. fakszimile. Cseh rombikus notáció: ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Db 1383 borítója

II. 5. Az esztergomi hangjelzés

Áttekintésünk nem lenne teljes anélkül, hogy megemlítenénk a legkorábbi, legnagyobb jelentőségű hazai gregorián hangjelzést, az esztergomi notációt, amelyről Szendrei Janka adott átfogó, pontos és máig érvényes képet monográfiájában.²⁵ E kép korrekcióra nem igazán szorul, viszont bizonyos hiátusokat kitölthetünk benne a későbbiekben, az újonnan felbukkant források (elsősorban kódextöredékek) elemzése után.²⁶ Érdemes kialakulásának körülményeire is vetni egy pillantást.

A Kárpát-medencében letelepedő magyarok későn csatlakoztak a nyugati keresztény népek közösségéhez, de a felzárkózás annál sietősebben történt: Géza fejedelem (945–997), majd Szent István király (975–1038 körül) alatt – a keresztény államalapítás idején – rohamos tempóban épült ki a magyar egyház masszívuma. 1000-re beolvadtak az ókori Pannónia népei, elenyésztek a salzburgi befolyású korai keresztény liturgikus szokások, nem volt más út, az alapoktól kellett felépíteni a magyar egyház épületét. I. Ottó német-római császár Brúnó térítő püspököt, egykori Sankt Gallen-i szerzetest küldte a magyarokhoz, amikor Géza fejedelem megtérési szándékáról tudomást szerzett; ő és társai kulcsszerepet játszottak a hazai liturgikus élet megformálásának korai szakaszában. Liturgikus írásbeliségünk korai letéteményesei tehát a Sankt Gallen-i, majd más német és cseh bencések által alapított kolostorok, mindenekelőtt a 997-ben a Szent Márton-hegyen felépült Pannonhalma voltak.

A források azt mutatják, hogy a német bencés szokások nemcsak a hazai monasztikus intézményhálózat kialakulására, de a későbbi esztergomi katedrális úzus megformálására is nagy hatást gyakoroltak. Az első – építkező – időkben ugyanakkor bizonyosan nem lehet egységes magyar liturgiát, ehhez kapcsolódóan kiforrott hazai gregorián gyakorlatot feltételezni, ahogy sajátosan magyar zenei notáció sem létezhetett még. A Magyarországról fennmaradt első hangjelzett források (a 11. század végéről) a német monasztikus hagyományhoz állnak közel; a tartalmi elemek mellett ez abban is megmutatkozik, hogy a legkorábbi ismert ha-

25 Ld. Szendrei: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 30–63.

26 Legértékesebb gregorián paleográfiai forrásaink az esztergomi notáció fénykorából valók. Ezek kutatása sem zárult még le, hiszen a kéziratok száma az újabb töredékkutatások révén mindmáig gyarapodik.

zai dallamlejegyzések a nyugati kolostorok adiasztematikus német neumáival íródtak. A Hartvik Agenda (Chartvirgus-pontificale, HR-Zmk MR 165) Lukács Genealógiája tartalmaz először olyan hangjelzést (a 12. század elejéről), amelyet már hazai talajú kottaíró alkotómunkának nevezhetünk. Megfigyelhetők benne egyes esztergomi jegyek, például a metzi arab 9-es alakú cephalicus, a duplázott kezdéssel (franculus) indított, függőleges elrendezésű climacus, vagy az esztergomi climacus resupinus forma.²⁷

Többé-kevésbé véglegessé formálódott magyar jelkészletet az 1192–1195 körül keletkezett Pray-kódexből (H-Bn Mny 1), illetve az annál valamivel korábbra datált, Krakkóban őrzött kottás töredékről (PL-Kj Ms. 2372 előzéklapja)²⁸ dokumentálhatunk: ezek keletkezési időszaka egybeesik az egységes „esztergomi rítus” születésével, kikristályosodásával. Ahogy arra Szendrei Janka felhívja a figyelmet, középkori művelődéstörténetünk példa nélkül álló, monumentális forrásában, a Pray-kódexben egy igen speciális kottajel-válogatás jelenik meg, olyan részelemek keveréke, amelyek így együtt – önálló rendszerként – kizárólag a középkori Magyarországról származó kódexekből adathatók.²⁹ Mivel ilyen kottázás hazánkon kívül más régióból nem ismert, alkalmazása minden esetben magyar provenienciára utal, s kifejlesztését is a magyar érseki központban, Esztergomban képzelhetjük el a 12. század közepén. Az úgynevezett „esztergomi notáció” gondosan megválogatott neumái, arányos, kifinomult kottaképe rávilágít, milyen jelentősen átalakultak a Magyarországot érő kulturális befolyások a 11. századhoz képest: a régi német jegyeket elnyomó latinizálódásra gondolhatunk a neumaválogatást meghatározó, kerekded-rajzos itáliai és a korszerű, szögletes metzi formák láttán.³⁰

A közvetett bizonyítékok és a külföldi analógiák arra utalnak, hogy az érseki központban egy általános liturgikus reform keretében dolgozhatták ki az új kottaírást, mely reformmunkát III. Béla király uralkodásának időszakára tehetjük. Ez az időszak egybeesik a párizsi műveltségű, templomépítő Bánfi Lukács esztergomi érsek működésével:³¹ vele értő kezekbe került az egyház megújításának ügye, míg utódjánál, Jób pápai legátusnál a terjesztés lebonyolítása. Lukács nemcsak a reformot irányíthatta, de általa válhatott a letisztult esztergomi rítus és gregorián kottálás követendő normává az egész hazai egyházban.

A konzervatív német neumanotációt, amely a kottavonalak hiányában legfeljebb az énekes memóriájának szolgálhatott támasztékkul, de a dallam rögzítésére, kottából tanulásra-éneklésre nem tudták használni,³² a fenti reform során egysze-

27 Ld. Szendrei: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 27.

28 A töredékkel a következő munka foglalkozik: Zsuzsa Czagány: „Fragmentum Cracoviense Officii Sancti Demetrii Thessalonicensis”, *Studia Musicologica* 56/2–3. (June–September 2015), 173–188.

29 Ld. Szendrei Janka, „A magyar notáció”. In: Rajeczky (szerk.): i. m., 178–179.

30 Itt említhető pl. az arab 7-es alakú metzi clivis fokozatos dominanciája, ezzel együtt a német kerek clivis kikopása vagy a német és metzi cephalicus-forma cseréje. Itáliai, talán római hatást mutat pl. a kötött scandicus-alak (feltételezhető előképként ld. a beneventán gradata neumát).

31 E gondolatot elsőként Szendrei Janka vetette fel: *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 35.

32 Az adiasztematikus neumák mellett egyes német egyházak, pl. Bamberg még a 14. század elején is ki-tartottak.

riben kiszorította az Arezzói Guido által feltalált korszerű, vonalrendszeres notáció, amely a gregorián dallamokat már leénekelhető-tanulható formában rögzítette, úgy, hogy az ma is jól olvasható. A Pray-kódex kottairása, mint utaltunk rá, azt mutatja, hogy a kezdeti német irányultság után a magyar egyház kapcsolatai a latin országokkal fonódtak szorosabbra. Legfőbb magyarázatként az uralkodók külföldi dinasztikus kapcsolatain kívül a klerikusok egyre rendszeresebbé váló párizsi-bolognai egyetemi tanulmányai említhetők. Ahogy arra Szendrei is rámutat, a kottairás ilyen mértékű átalakításához művelt, magas rangú hazai papságra, elsősorban a királyi kápolna tagjainak jóváhagyására volt szükség. Az igény tehát bizonyosan a legfelsőbb szinten fogalmazódott meg, de központi akarat és erőfeszítés kellett ahhoz is, hogy az elterjesztés eredményes legyen.

A 12. század végén rendszerbe foglalt, majd a 13. században tovább csiszolt esztergomi notáció végső formába öntése utolsó Árpád-házi királyunk, a velencei születésű III. András idején kezdődhetett, és a 14. század első harmadának végén zárulhatott le: a korábbi hegyes-szálkás metzi szerkezetek olaszosan kerekdeddé formálódtak, s e változás egyértelműen jelzi a külföldi kapcsolatok alakulását. Az esztergomi notáció, ez a kivételesen elegáns, kifinomult, hajlékony és arányos kotta Európa egyik legesztétikusabb írásává fejlődött Anjou-házi királyaink idején, elég egy pillantást vetni az Esztergomi Missale Notatum tökéletes arányú kalligrafikus hangjegyeire, díszítő sormintaszzerűen teleírt zenei szisztémáira, hogy benyomást szerezzünk róla (9. *fakszimile* a 160. oldalon).

Az esztergomi notáció a központosított magyar egyház minden szegletébe eljutott, s folyamatos művelése, továbbgondolása gazdag alhagyományrendszert formált az alárendelt egyházakban, sőt, egy kurzív használati notáció kialakításához is vezetett. A hagyományőrző kottairó iskolák alkotásai bizonyítják, hogy e notációk utóélete is gazdag maradt. Sajnos keveset tudunk az alhagyományokról, legtöbbjük fennmaradt művek nélkül enyészett el. Reményeink az olyan területekbe vetethetjük, mint a töredékkutatás, s a hozzá kapcsolódó gregorián paleográfiai vizsgálat, amely napjainkban is izgalmas leleteket hozhat felszínre.

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a zenei fragmentológiával karöltve mekkora lehetőségek előtt áll a hazai zenei paleográfiai kutatás. Jelenlegi reményeinket két fő pontban foglalhatjuk össze. 1. A vizsgálatok utáni nyomozás további hazai és közép-európai kottairó alhagyományokat fed majd fel, ennek köszönhetően bővíthetjük hangjelzés-tipológiánkat, képet alkothatunk a középkori gregorián zene elfeledett helyszíneiről, ezen intézmények zenei műveltségéről, írásbeliségéről. 2. Kutatásaink tovább gyarapíthatják azt a tudást, amelyet a legfontosabb önálló hazai hangjelzésekről, a maguk korában kivételesen korszerű, ugyanakkor elegáns esztergomi és metzi-német-magyar keveréknotációról – azok kapcsolatrendszeréről, fejlődési állomásairól – elődeink fáradhatatlan kutatómunkájának köszönhetünk.

et laici animā
 meam deus meus
 in te ohi do nō
 eru lesam neq; undeant me inimici
 mei et enim uniuers si qui te expectāt
 nō confundentur. *Vias tuas, Seorvac.*
Dextera q̄s domine or-
 potēciam tuā et ueni-
 ut ab inimicib; pec-
 catorum nōr; piculis te m-
 camur p̄tegente eripi. te libe-
 rante saluari. *Quinus et re.*
Lectō ep̄c b̄n pauli apli. s̄d rōmāos.
Rēs. Sciētes quia
 hora est. iam nos de
 sōmpno surgē. Nūc
 enim p̄p̄ ior ē n̄ra salus. q̄
 cum credidimus. Nōx p̄cessit.
 dies autē appropinquabit. Abi-

ciemus ergo opa tenebrarū.
 et induamur arma lucis. sic
 ut in die honeste ābulēmus.
 Non in cōmessacionib; et ebri-
 etatibus. nō in cubilib; et in
 pudicijs. nō in cōtēione et
 emulacōe. S; induamini
 dominum ih̄m xp̄m. *GR.*
 nūc si qui te expectant nō
 confundentur domine.
Vias tuas domine
 notas fac mihi ubi et se
 mitas tuas ecce me.
Alle luja.
 nobis domine misericordiam
 tuam et salutare tuum.

9. faksimile. Esztergomi notáció: Missale Notatum Strigoniense, Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár), Bratislava, Ec. Lad. 3

ABSTRACT

GABRIELLA GILÁNYI

NEW SOURCES, NEW TERMINOLOGY, NEW PERSPECTIVES

Gregorian Paleographic Research in Present-Day Hungary

In recent years, large-scale source explorations have taken place in the field of Hungarian plainchant research. A new source area has come into the focus of studies, which is the notated codex fragments that lurk in domestic and foreign museum collections even today as parchment covers belonging to old books. This source material stands at the centre of my research from a special point of view, as exciting research material for Gregorian paleography. Current Hungarian fragment studies have brought a large and remarkable source corpus into the horizon of research into musical notations, which, for sure, has led to a paradigm shift in the area and its earlier terminology. Based on the new sources, we can refine the overall picture drawn by Janka Szendrei in her monograph (*Medieval musical notation in Hungary*. Budapest: MTA ZTI, 1983). My study discusses questions raised by this earlier Hungarian terminology which is difficult to interpret for foreign scholars. In the light of the new experiences of fragment studies, I try to give a full overview of notation types/subtypes emerging from the notated codex fragments in Hungary and propose new terms to capture and describe them all.

Gabriella Gilányi, senior research fellow at the Department of Early Music at the Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities in Budapest. Her research field includes medieval music history, medieval source studies, musical fragmentology. Recently, she has been involved mostly in Gregorian paleographic research. Since 2019, she is a part-time lecturer in the Musicology Department of the Liszt Ferenc Academy of Music, and a full-time researcher in the Hungarian Academy of Sciences ‘Momentum’ – Digital Music Fragmentology Research Group.